

AYOL-OZODLIK HARAKATI YO'LBOSHCHISI.

G`ulomov Husanboy

FarDU Tarix fakulteti

3-kurs talabasi.

Annotatsiya: *XX asr ozodlik harakatlari, qo`rboshilar harakati, Xolxo`janing o`limi, Oyshaxonning jasoratlari, qizil gvardiyachilar hujumi, mustaqillik uchun kurashgan ayol, istiqbolchilar harakati orasida ayollarning tutgan o`rni va ro`li.*

Kalit so`zlar: *To`maris, Zarina, Qurbonjon Dodhox, Oyshaxon, qo`rboshi, ozodlik harakatlari, qorasuv.*

Barchaga ma'lum, o'tmishda ayol zoti borki, barchasi bir so`z bilan "zaifa" deb atalgan va asosiy mashg'ulotlari uy-ruzg'or ishlari bo'lgan. Biroq, moziy saltanatida shunday vaziyatlar bo'ldiki, zaifalar qo'llaridagi ignani xanjarga, ipni sirtmoqqa, cho'michni gurzigga almashtirib, erlari bilan elkama-elka turib Vatan himoyasi yo'lida jang qildilar. Ba'zilari esa halok bo'lgan sarkardalar o`rnini egallab, katta g'alabalarga erisha oldilar. Qonxo`r Kayxusravning kallasini qonga to'ydirgan massaget malikasi To`maris, yirik Eron sarkardasi Bahrom Cho`binga bas kela olgan saklar malikasi Zarina, Kaufman va Skobelevlarni dog`da qoldirgan Oloy malikasi Qurbonjon Dodhox va boshqa shijoatli ayollar Vatan tarixining milliy qahramonlari kitobidan joy oldilar. Shular qatori, Farg'onamizdan bolshevoylarning dodini bergan yana bir ayol chiqqan bo'lsa, ne tong! Mazkur kitobimizga manba qidirib yurgan kunlarimizdan birida G`afur G`ulom nomidagi Qo`qon adabiyot muzeyining xazinaboni, do`stimiz Hasanjon Otajonov bir dasta eski qog`oz ko`tarib kelib qoldi.

— Xoji aka, — dedi u suhbat asnosi, ayol kishidan qo`rboshi chiqqanini eshitganmisiz?

— Eshitgan edim-u, u haqda manba topolmay yurib edim.

— Mana bularni kuring-chi.

Xursand bo`lib, qog`ozlarni birma-bir varaqlab ko`rdim. Yigirmanchi-o`ttizinchi yillarda chiqib turgan "Er yuzi" jurnalining 1928 yil, yanvar oyi, 15-soni, o`sha davrga oid hujjatlar, urush ishtirokchilarining xotiralari ekan. Yolg'iz qolgach, mazkur manbalarni sinchiklab qayta-qayta o`qib chiqdim. Og`zaki eshitganlarim, xalq og`zidan yozib olingan ma'lumotlar bilan chog`ishtirib, tahlil qildim. "Er yuzi" jurnalida bosilgan maqolada O`shdan chiqqan Oyshaxon Qo`rboshi haqida hikoya qilinadi. Tabiiyki, sovet jurnalida milliy-ozodlik harakati qahramoni haqida yaxshi so`z bo`lishi mumkin emas. Maqolada Oyshaxon shaxsiga, u kurashgan g`oyaga mag`zava to`kilgan. Biroq, unda muhim hujjatlar aynan keltirilgan. Shu bilan birga, maqola muallifi Komil Aliev o`zi bilmagan, balki bilgan holda sovetlarga qarshi hatto ayollar ham bosh ko`targanligini isbotlab bergan. Biz Oyshaxon Qo`rboshi haqida haqiqatni bilish uchun O`sh, Qorasuv, Qo`rg`ontepa va boshqa joylarga bordik. Uncha-muncha, og`zaki bo`lsada, ma'lumot

to'plashga muvaffaq bo'ldik. Ushbu ma'lumot asosida, boyagi maqolani dog'dug'lardan tozalab, Oyshaxon Qo'rboshi haqida baholi qudrat o'z so'zimizga ega bo'ldik: Mahkam Xoji ozodlik harakatining ilk ishtirokchilaridan bo'lib, o'z yigitlari bilan Muhammadaminbek qo'mondonligi ostida jang qilgan. 1919 yilda u bilan oralari buzilib, Akbarali Qo'rboshi ikkalasi sho'rolar bilan birinchilardan bo'lib, sulh tuzgan. Bir qancha oy o'tgach esa, yana ozodlik kurashchilari safiga o'tib, Andijon va O'sh oralig'ida jang qilib yurdi. Shermuhammadbekni rasman tan olib, uning qurultoylarida ishtirok etib, o'zini amirlashkar deb his etar, o'sha atrofdagi bir qancha kichik qo'rboshilar ham unga itoat qilardilar.

Xolxo'ja Eshon shahid bo'lgach, Mahkam Hoji o'zini "O'sh amirlashkari" deb ochiqdan ochiq e'lon qiladi. Andijonning Qo'qonqishlog'idagi Olimboy zovudchining mahobatli mehmonxonasi. Mehmonxonaning devorlari miltiq, to'pponcha, qo'l pulemyotlari, o'q-dorilar bilan ziynatlangan. U erda peshonasini shoyi qiyiqlar bilan tang'ib bog'lagan, yonlariga shop-shalop osgan yigirma chog'li yigit osh dam eyishini kutib o'tiribdi. Navbatchi yigit kirib ma'lum qiladi:

— Begim, mashhur Xolxo'janing egachisi Oyshaxon kelib huzuringizga kirishga ruxsat so'raydir.

— Ayt, kirsin.

Bug'doy rang, shahlo ko'zlik, sochi qirqilgan, erkakcha kiyingan, o'ng yonboshiga mauzer to'pponcha osgan, yuzi ochiq, xushruiy bir xotin eshikdan kirib, bu erda hozir bo'lganlarga salom berdi. O'tirishning boshlig'i Mahkam Xoji uni o'rnidan turib qarshi oldi. Sog'liq-salomatlik so'rashganlaridan keyin suhbatga tushdilar:

— Akam Xolxo'ja Eshon din yo'lida, ozodlik yo'lida xizmat ko'rsatib, ko'p urushlar qildi. Bolshavoylar bilan jang qilib yurib, Qashqar yo'lida— Ergashtomda besh yuz yigiti bilan qor ostida qolib shahid bo'ldi. Akamning tarqalib ketgan yigitlarini to'plab, dini islom, yurt ozodligi yo'lida qilich chopish uchun ruxsat olgani keldim,— dedi Oyshaxon.

— O'tgan ishga o'kinishning foydasi yo'q. Kimlarningdir kasofatiga o'lib ketgan Xolxo'ja Eshon uchun achindik. Endi sizning talabingizga kelsak, buni ayni zamonda bo'ldirish juda qiyin. Hozirgi vaqtda yigitlarimiz o'zboshimcha bo'lib, itoatdan bosh tortmoqdalar. Bolshavoylar kundan-kun ko'payib, tinchligimizni yo'qotayotibdilar, hatto, qishloqlardagi chol dexqonlar ham bizlarga qarshi bo'lib, tepamizga bolshavoylarni boshlab chiqarib qo'ymoqdalar. Shunday vaqtda sizga ruxsat berish hikmatdan emas. Qo'llar yuvilib, osh tortilgandan keyin Oyshaxon yana so'z boshladi:

— O'n besh kun yurib, O'shdan yigirma beshta yigit jamladim. Siz ruxsat beravering, uddasidan chiqa olsam qilarman, Akamni o'chida yonayotirman.

— Mayli, oshdan keyin bir yo'lini qilarmiz. Osh eb bo'lingach Mahkam Xoji davom etdi:

— Xo'b bo'lmasam, men sizni qo'rboshi qilib belgilab buyruq beraman, ammo, nihoyatda ehtiyot bo'lib ish qiling— dedi Mahkam Xoji va Mulla Toji Mirzoni chorlab,

yorliq yozishga farmon berdi. Buyruq (yorliq) ning imlosi o'zgartirilib, o'zi aynan olindi.

BUYRUQ

“1339 hijriy yil 10 zulqa'da (1920 yil dekabr). Tamomi O'sh shahridagi qo'rboshi, ponsodlar va islom lashkarlariga etib ma'lum bulg'ayki, dini islom yo'lida qilich chopib fido bo'lg'on Xolxo'ja Eshonning hamqorin egachisi Oyshaxon Oyim din yo'lida akasi o'rnida qilich chopmoq uchun fidoyi bo'lib chiqibdur. Binobarin, bizlar — lashkari islom boshlig'i Mahkam Xoji o'z tomonimizdan bu hamshiramizni Xolxo'ja o'rnig'a qo'rboshi qildi. Tamomi O'sh shahari va atrofidagi Eshondan qolg'on askarlar, o'nboshilar, yuzboshilarg'a ma'lum bo'lg'ayki, bu Oyshaxon Oyimning mutavaffo Xol Eshon o'rnida bilib, tamomi amir farmonig'a bo'yin sunib, inqiyod qilsinlar. Zarracha ixtilof qilmay, har na buyrug'on xizmati bo'lsa jon dil bilan bajo keltirgaysizlar. Ba'zi bir atrofda tarqab ketgan yigitlar bo'lsa, buyrug'imizni ko'rgan, eshitgan on darhol Oyshaxonning huzuriga hozir bo'lsinlar va boshqa qo'rboshilar oldida xizmat qilib turg'onlari ham Oyshaxon Oyimdan xat borg'on zamon eski joylari bo'lg'on O'sh shahridagi Oyshaxon-Xolxo'ja Eshon hovlisiga borib, avvalgi o'rinlaridog'i xizmatlarig'a qoyim bo'lsinlar. Har kim bu buyrug'imizg'a buysunmasa boshi o'limda, mol-tovari talonda bo'lib, qochqonlari qurol jazosig'a mustaxiq qilinadur, deb ushbu inoyatnoma berildi. Lashkar Islom boshlig'i amirlashkar fidoyi Mahkam Xoji muhrimni bosdim...” Buyruq Oyshaxonga taqdim qilingandan so'ng, hozir bo'lganlar muborakbod qilishdilar. Mahkam Xoji Oyshaxonga Buxoro to'ni kiydirib, beliga kumush qilich bog'lab, fotiha berdi... Ko'p o'tmay Oyshaxon qo'rboshining lashkari uch yuz nafarga yetib qoldi. Qo'rboshilikka inoyatnoma olgandan so'ng o'n besh kun o'tgach, Oyshaxon yuzboshi va o'nboshilarni to'plab, harbiy kengash o'tkazdi. Vaziyatni muhokama qilib, jang rejalarini belgilab oldi. Xolxo'ja Eshon marhumning yaqin yigitlaridan biri Sultonboy rejalariga aniqlik kiritib, Eshonning armoni bo'lib qolgan ish – qamoqdagilarni ozod qilish masalasidan so'z ochadi:

— Biz Eshon akam bilan bir necha bor urinib ko'rdik. O'sha paytda o'ruslar qamoqxona va uning atrofiga katta kuch tashlagan edi. Eshon akam Qashqar tomon ketayotganlarida meni va o'n- o'n beshta sodiq yigitlarni O'zgan yaqinida qoldirib, bir yo'lini topib, o'ruslar qamoqxonadan bir oz xotirjam bo'lgan paytda u yerdagilarni ozod qilish va orqadan yetib borishni tayinlagan edilar. Biz hali-hozir qamoqxona tomondan xabardor bo'lib turibmiz. Eshon akam shahid bo'lganlaridan keyin o'ruslar qamoqxonani ko'riqlab turgan sallotlardan bir qismini olishdi, biroq u yerda hali kuch katta. Qamoqxonadagilarni ozod qilish o'sha paytda Eshon akamdan bizga iltimos edi, mana endi bu iltimos vasiyatga aylandi. Oyshaxon shaxsan o'zi O'zganga borib, paranji yopinib, qamoqxona atrofini bir necha bor aylanib, joyning tuzilishi, qamoqxonaning ko'riqlanishi darajasini, devorning shikast- rextlarini o'rganib chiqdi. Hujum rejasini tuzdi, biroq, hujum qilishga shoshilmadi. Bu orada O'sh atroflarida qizillarning kichikroq dastalariga hujum qilib, nomi ham chiqib qoldi. Yaqin-o'rtadagi

garnizonlarning askarlari: — Shu paytgacha erkaklar bilan urishib keldik. Ayol kishi bilan ham urushish peshonaga yozilgan ekanda, — deb bosh qashib yuradigan bo'ldi.

Hujumdan bir necha kun oldin qamoqxona yaqinidagi anchadan beri huvillab yotgan Qashqar karvonsaroyiga bir karvon kirib joylashdi. Karvonni tekshirishga kelgan garnizon askarlari bir necha tuyadagi yukni ochib ko'rdilar, shubhali hech narsa yo'q. Karvonboshi ularni aroq bilan siylab, mast qilib jo'natib yubordi. So'ngra boshqa tuyalardagi qurol-yarog'larni karvon xizmatchilari taqsimlab olib, payt poylab yotdilar. Kunlardan birida O'zganga bir olomon kirib kelib, duch kelgan odamlardan qamoqxona qayerdaligini so'rab, nihoyat uni "topib" bordilar. To'daning tashqi tomoni belkurak, ketmon, panshaxa, cho'qmor va miltiq ko'targan dehqonlar bilan o'rab olingan. Bu dehqonlar qo'llari orqasiga boylangan bir ayol va o'ttiztacha erkakni poylab kelardilar. Qamoqxonaga yetib kelgach, to'da boshlig'i soqchilardan "eng katta nachalnik"ni chaqirib berishni so'radi. Qamoqxona boshlig'i ehtiyot shart yoniga besholti askar olib chiqib keldi. O'zi o'ris bo'lsa ham, o'zbek tilida gaplasha olar ekan, olomondan so'radi.

— Kim sizga kerak?

— Bizga shu yerning eng kattasi kerak, — dedi to'da boshlig'i:

— Eng katta men. Nima gap?

— Men Mirzaaka qishlog'idagi "Qizil kaltak" o'zini-o'zi himoya qilish otryadining komandiri Tirkash Ochildiyevman. Mana mandatim. Qamoqxona boshlig'i mandatni o'qib ko'rdi.

— Bular kim? Xotin kim?

— Bu xotin Xolxo'janing singlisi. Akasining o'rniga qo'rboshi bo'lgan. Eshitgan bo'lsangiz kerak?

— Ishitgan.

— Shu xotin kecha Mirza akani bosdi. Qishloq faollarini o'ldirdi. Kechasi boyning uyida tunab qoldi. Biz uni uyquda bosib, ushladik. Bir qism yigitlari qochib qutulib qoldi. To'g'ri shu yerga olib keldik.

— Yaxshi, indi kitinglar, bosmachlarni soldatlariga topshiring.

— Yo'q, nachaylik, ularni qamoqxonaga joylashganini ko'rmaguncha ko'nglimiz tinchimaydi.

Qishloq jirsho'rosining raisi, boshqa faollarni, bir qancha dehqonni o'ldirishdi. Yana qishloqni bosib, boshimizga balo-qazo solmasligi uchun ularning qamalganini o'z ko'zimiz bilan ko'rishimiz kerak.

— Yakshi. Darvozadan podalshe turinglar. Boshliqning buyrug'i bilan qamoqxonani qo'riqlab turgan askarlarni barchasi darvoza oldiga chiqdi. Darvoza ochildi. Qo'llari "Mahkam" bog'langan "asirlar" bir zumda qo'llarini banddan bo'shatib, qo'yinlaridan to'pponchalarini oldilar. Oyshaxon mauzerini qamoqxona boshlig'ini peshonasiga tiradi:

— Nachaylik, — dedi u, — sallotlaringa ayt, qurolini tashlasin.

Umrida bunday bemaza holatga tushmagan nachaylik nomus kuchidan qizarib-bo'zarib, hatto o'lim ham ko'ziga ko'rinmay baqirdi:

— Strelyat (otinglar)!

Biroq ish qo'ldan ketganini nachaylikdan oldin tushunib yetgan sallotlar o'q uzmasdan to'pponcha va miltiqlarini yerga tashladilar. Oyshaxoning karvonsaroydagi yashirincha yigitlari ham chiqib keldilar. Ish jangsiz, qonsiz hal bo'ldi. Ish bunday silliq ko'chganidan hatto ba'zi yigitlarning hafsalasi pir ham bo'ldi. Oyshaxoning yigitlari qurollarni yig'ishtirib olib, qamoqxona nazoratchilari bilan birga yurib, kameralardagi mahbuslarni ozod qildilar. Qarshilik ko'rsatmaganliklari uchun sallotlarga tegishmadi. Mahbuslarni olib ketayotganlarida nachaylik Oyshaxonga qarab baqirdi:

— Mini otib kit!

— Biz qurolsiz kishilarni otmaymiz.

— Unda bog'lab kit. Ax, minga qanday pozor (sharmandalik).

Yigitlar noiloj nachaylik va sallotlarni qo'l-oyoqlarini bog'lab, kameralarga qamab ketishga majbur bo'ldilar. Mahbuslarni ozod qilib, lashkari yanada ko'paygan Oyshaxon bir necha oy to'xtovsiz jang qilib, dong chiqardi. Qizil komandirlar unga "amazonka ayol" (qadimgi afsonalardagi jangchi ayol) deb nom berdilar. Xalq ichida esa "Oyim qo'rboshi" degan obro'li nom orttirdi. "Oyim" atamasi o'tmishda aslzoda ayollarga nisbatan qo'llanilgan bo'lib, inglizlardagi "miledi" (lordning xotini) tushunchasiga to'g'ri kelgan. Bir necha oy o'tgach, jang maydonini Jalolobod tomonga ko'chirdi. Kunlardan birida poyloqchi yigitlardan biri ko'k konvertga solingan bir xatni keltirib, Oyshaxonga tutqazdi. U xatni ochib o'qishga tushdi:

QO'RBOSHI OYSHAXONGA

"Jalolobodning krestyanlari qat'iy ravishda taklif qiladikim, Sho'ro hukumati bilan yarashmog'imiz to'g'risidagi murojaatnomamizni olib ketayotgan ikki vakilimizni qamoqqa olibsiz, shularni ikki soat muhlat ichida ozod qilingiz, yo'qsa qurol kuchi bilan ajratib olamiz..."

Oyshaxon bu ultimatumga qarshi ikki so'z bilan javob berdi:

— Yigitlar, otlaning!

Miltiqlardan sochilgan o'tlar bir nafasda Arpachi qishlog'ining keng dalalarida ozodlik jangchilari va mujiklar gavdalaridan minoralar yasadi. Urush avji qizib turgan bir paytda daydi bir o'q kelib Oyshaxon Qo'rboshining naq ko'kragiga joylashdi...

Shu tariqa ozodlik harakati yo'lida qisqa vaqt jang qilsada, bolshavoylarning dodini berib, katta talafot yetkazgan Oyshaxon Qo'rboshi akasining o'chini olganidan mamnun holda, akasi armonini ro'yobga chiqarib shahid ketdi. Uni shahid sifatida Arpachi qabristoniga dafn etdilar. Alloh undan rozi bo'lsin! Turkistonda qo'rboshi Oyshaxonga o'xshab erlari, jigardoshlari yonida turib istiqlol uchun jang qilgan ayollardan chiqqan qo'rboshilar to'g'risida bironta kitobda ma'lumotlar o'qimadim. Nihoyat, Q.Rajabov, M.Haydarovlar tomonidan yozilgan, 1917—1924-yillarni o'z ichiga olgan Turkiston tarixida mashhur qo'rboshi Muhiddinbekning onasi Mehrixon qo'rboshi asli oltiariqlik usta Xoliqboyning qizi bo'lgan Shakarxon qo'rboshi Buxoroni

Karmanasidan chiqqan Nodira qiz Ibrohimbek qo'shinida maxsus guruhga boshchilik qilib Sharqiy Buxoroda qizil askarlarga qarshi mardonavor kurashganlar. Bu ayol qo'rboshilar qizil askarlarga qaqshatgich zarba berganliklari haqida ma'lumotlar keltirilgan.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda yurtimiz hududida tuprog'imizga bostirib kirgan dushmanga qarshi nafaqat erkaklar balki ayollar ham qo'lga qurol olib kurash olib borganlar. Qadimda fors qo'shinlariga qarshi To'maris ham mardonavor janglar olib borgani barchaga ma'lum. Aynan XX asr boshlarida qo'rboshilar orasida erkaklar bilan birgalikda qo'rboshi ayollarning ham bo'lgani albatta qiziqarli holat. Qo'rboshi sifatida faoliyat olib borgan Oyshaxon o'z turmush o'rtog'ining halokatidan so'ng qizil askarlarga qarshi kurash olib bora boshlaydi. Garchi istiqolchilar o'z maqsadlariga erisha olmagan bo'lsalarda, ularning yurt ozodligi uchun kurashishlari mustamlakachilarning Turkiston diyorida yuritayotgan siyosatlarinin o'zgartirishga majbur etdi. Hatto ayollarning qo'lga qurol olib dushmanga qarshi kurashlar olib borganliklari o'lka aholisining qalbida ozodlik uchqunlarining so'nmganligi va so'ndirib bo'lmasligining yorqin misoli bo'lganligi bizga tarixdan ma'lum.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bosmachilik: Haqiqat va uydurma, Sharq yulduzi, 1991, 3-son.
2. Emin Yarimo'g'li. "Turkiston milliy istiqolol harakati yetakchilaridan Shermuhammadbek"
3. Xo'jaev M. Shermuhammadbek qo'rboshi, Sharq. T., 2008.
4. Красная звезда, Москва, 1928, 1-son.

